

نور و نقش

نویسنده

فاطمه قمری

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	: قمری، فاطمه، ۱۳۶۰
عنوان و نام پدیدآور	: نور و نقش / فاطمه قمری
مشخصات نشر	: تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۲
مشخصات ظاهری	: ۲۲۴ ص.
شابک	: ۷۵۰۰۰ ریال - ۶۸-۶۰۰ - ۵۸۱۸ - ۶۸-۰۰ - ۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: تذهیب
موضوع	: تشعیر
موضوع	: عرفان در هنر
شناسه افزوده	: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
رده‌بندی کنگره	: ND ۳۲۴۱ / ق ۸ / ۱۳۹۲
رده‌بندی دی‌رجی	: ۷۴۵/۶۷۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۳۴۴۷۲۰

نور و نقش

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

نویسنده: فاطمه قمری

ویراستار ادبی: محبوبه حمزه‌پور

طراح جلد و صفحه‌آرا: حسین آذری

شابک: - ۶۸-۶۰۰ - ۵۸۱۸ - ۶۸-۰۰ - ۹۷۸

شمارگان: ویژه مخاطبان خاص

نوبت چاپ: نول - آذر ۱۳۹۲

قیمت: ۷۵۰۰۰ ریال

چاپخانه: شرکت چاپ و نشر

همه حقوق این اثر برای پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات محفوظ است.

در صورت تخلف پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پانزیم تراف میدان ولیعصر(عج)، خیابان دهقان، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

صفحه پستی ۶۱۷۴ - ۱۴۱۵۵ تلفن ۸۸۹۱۹۱۷۷ و درنگار ۸۸۹۳۰۷۶ Email: Nashr@nic.ac.ir

فهرست مطالب

۹	سخن ناشر
۱۱	پیش درآمد
۱۷	فصل اول - مفهوم سنت
۲۵	فصل دوم - هنر قدسی و هنر سنتی از منظر سنت‌گرایان
۴۵	فصل سوم - تبانی عرفانی هنر اسلامی
۷۵	فصل چهارم - شناخت نقوش تذهیب و تشعیر
۸۵	فصل پنجم - شناخت مفاهیم عرفان اسلامی متجلی در تذهیب و تشعیر
۱۷۵	فصل ششم - معانی رمزی تذهیب قرآن و تشعیر
۲۲۳	منابع و مأخذ

سخن ناشر

بی‌شک بالاترین و والاترین عنصری که در موجودیت هر جامعه دخالت اساسی دارد، فرهنگ آن جامعه است. اساساً فرهنگ هر جامعه، هویت و موجودیت آن جامعه را تشکیل می‌دهد. با انحراف فرهنگ، هر چند جامعه از بعدهای اقتصادی، سیاسی، صنعتی و نظامی قدرتمند و قوی باشد ولی پوچ و میان‌بُهی است. اگر فرهنگ جامعه‌ای وابسته و مرتزق از فرهنگ غرب باشد، ناچار دیگر ابعاد آن جامعه به جانب مخالف گرایش پیدا می‌کند و بالاخره در آن مستهلک می‌شود و موجودیت خود را در تمام ابعاد از دست می‌دهد (امام خمینی (ره)، صحیفه نور، ج ۱۵: ۱۶).

رشد و توسعه اقتصادی یا سیاسی بدون توجه به ارزش‌های والای فرهنگی می‌تواند موجبات سستی و اغوجاج در اصول اعتقادی و ملی جامعه را فراهم آورد. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با انجام تحقیقات و پروژه‌های پژوهشی و نیز برگزاری نشست‌های علمی با اصحاب علم و فرهنگ و ارائه نتایج حاصل در قالب «گزارش پژوهش» یا «کتاب»، تلاش خود را مصروف گسترش ارزش‌های اصیل فرهنگی می‌کند. امید است با بهره‌گیری از توان علمی پژوهشگران بتوان گام مؤثری در برنامه‌ریزی جامع توسعه کشور برداشت.

اثر حاضر، نتیجه پژوهشی است با عنوان نور و نقش که به مطالعه تطبیقی هنر تذهیب و تشعیر سنتی ایران با پنج هنر صناعی به منظور انتقال مفاهیم عرفانی اسلامی معاصر می‌پردازد. این کتاب توسط فاطمه قمری با نظارت صمد نجارپور انجام شده و در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد.

پیش درآمد

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد
عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد

حافظ

هنر به منزله یکی از مؤلفه‌های اساسی ظهور و بروز فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، در تعاملات زیستی و فرهنگی انسان‌ها جایگاه ویژه‌ای داشته است و در پیشرفت و تعالی جوامع نقش محوری ایفا کرده است. هنر هر جامعه‌ای در بستر فکری و فرهنگی، دینی و اعتقادی و مطابق با شرایط تاریخی، اجتماعی و جغرافیایی آن جامعه شکل می‌گیرد. در این میان، دین به‌مثابه اصیل‌ترین و پرنفوذترین منبع فکری و معنوی، با بیان و بسط آموزه‌ها، تعالیم، آیین‌ها و مناسک خود، بیشترین تأثیر را در فرهنگ و هنر جوامع بر جای گذاشته است. با ظهور اسلام، تمدن جدیدی شکل گرفت و فرهنگ اسلامی در جوامعی که کلام وحی در آنها طنین‌انداز شد، به سرعت گسترش یافت. ایران یکی از مهم‌ترین این جوامع بود و هنر ایرانی - اسلامی یکی از چشمگیرترین و درخشان‌ترین جریان‌های تاریخ هنر است که توجه بسیاری از

پژوهشگران هنر را به خود جلب کرده است. با این حال، اگرچه تحقیقات تاریخی فراوانی در مورد هنر ایرانی، چه در دوران پیش از اسلام و چه در دوران اسلامی، صورت گرفته و تاریخ هنر ایران تدوین شده است، اما به مبانی فکری، حکمی، و معرفتی هنر ایرانی - اسلامی، چنان که باید توجه نشده است. نگارنده متواضعانه بر عبارت «هنر ایرانی - اسلامی» تأکید دارد و معتقد است رشد و شکوفایی هنر ایران استوار بر ریشه‌های تاریخی پیش از اسلام، در دوران اسلامی محقق شده است و بدون هریک از این عناصر، یعنی هنر دوران پیش از اسلام ایران و آموزه‌های الهی اسلام و فرهنگ منبعث از آن، هنر ایرانی - اسلامی هرگز به جایگاه بسیار والای خود در طول تاریخ دست نمی‌یافت. در میان کشورهای مسلمان، هنر ایرانی - اسلامی با توجه به ریشه‌های عمیق تاریخی خود، به رشد و شکوفایی شگفت‌انگیزی دست یافت و به یکی از شاخص‌ترین جریان‌های هنری جهان بدل شد. این تشخیص ناشی از عواملی است که مهم‌ترینشان عبارت‌اند از وحدت ذاتی آثار ناشی از پیگیری خط فکری توحیدی، پیوستگی در مکاتب و سبک‌ها، تنوع گسترده در رشته‌ها، ارتباط وسیع و عمیق با الهیات و ادبیات، تکیه بر تصوف در امر آموزش و انتقال فنون هنری، زیباپسندی خدادادی ایرانیان و... اینها عواملی‌اند که دوره‌های طلایی هنر ایران را، به‌رغم حمله‌های بنیان‌سوز بیگانگان، یکی پس از دیگری به‌وجود آورده است.

به‌طور کلی، رویکردها و نظریات متفاوتی دربارهٔ هنر ایرانی - اسلامی اتخاذ شده است.

این رویکردها و تبیین‌ها را می‌توان در یک دسته‌بندی ابتدایی به شرح ذیل بیان کرد:

۱. رویکرد صرفاً تاریخی - توصیفی به هنر ایرانی - اسلامی

۲. رویکرد انکار ریشه‌های عمیق ایرانی هنر ایرانی - اسلامی

۳. رویکرد انکار تأثیر آموزه‌های اسلامی بر شکوفایی هنر ایران در دوران بعد از اسلام

۴. رویکرد و تبیین حکمی - فلسفی و عرفانی و جست‌وجوی ریشه‌های فکری

هنر ایرانی - اسلامی.

بسته به نوع تلقی و رویکرد به هنر ایرانی - اسلامی، تبیین ما از مسائل و مباحث هنر ایرانی - اسلامی نیز متفاوت خواهد بود. شخصاً بر این باورم که رویکرد صرفاً تاریخی - توصیفی و گزارش‌گونه، که بیشتر تحقیقات انجام‌شده درباره هنر ایرانی - اسلامی از این دسته‌اند، تصویری همه‌جانبه از این هنر به دست نمی‌دهد و به تنهایی کفایت نمی‌کند، بلکه فقط می‌تواند ماده تحقیقاتی خامی را برای پژوهش‌های بعدی فراهم آورد. از سوی دیگر، تعصب‌ورزی بر «هنر ایرانی» یا «هنر اسلامی» نیز هر دو به یک اندازه از حقیقت «هنر ایرانی - اسلامی» به دورند. در سال‌های اخیر، در غرب، بررسی هنر ایرانی - اسلامی از رویکرد کاملاً سطحی و همراه با درک ناکافی در تحلیل فاصله گرفته است. رویکرد سطحی مانند اتهام ناتوانی هنرمندان نگارگر از ترسیم طبیعت، شروح و تفاسیر کسانی مانند کریچلو، لینگز، بورکهارت و دکتر نصر از هنر ایرانی - اسلامی بیشتر جنبه ریاضی، مابعدالطبیعی، و عرفانی پیدا کرده است. در آثار این گروه از نویسندگان، وجود رویکرد جدید در برابر هنر هندی و غیرشمایلی اسلامی درک می‌شود که قائل به پیوستگی و پیوند میان هنرهای بصری جهان اسلام و ریشه‌های مابعدالطبیعی و فلسفی فرهنگ اسلامی است. در واقع، این سنت‌گرایان بودند که برای اولین بار در دوران مدرن، از هنر تفسیر عرفانی مطرح کردند و به‌ویژه هنر اسلامی را برآمده از ریشه‌های بسیار عمیق عرفانی دانسته‌اند. در عین حال، باید دانست که ریشه‌های واحد عرفانی هنر اسلامی، در هر سرزمینی با توجه به پیشینه فرهنگی و تاریخی آن

کشور به شیوه‌های گوناگونی به بار نشسته است. به عبارت دیگر، اگرچه اصول جهان‌بینی اسلامی در همه‌جا یکسان بوده است، اما نتایج متفاوتی داشته است. برای مثال، میان «هنر ایرانی - اسلامی» با «هنر ترکی - اسلامی» و «هنر هندی - اسلامی» تمایز بسیار آشکاری وجود دارد که قابل پیگیری و مطالعه است. بنابراین، کتاب حاضر بر آرای سنت‌گرایان در باب هنر قدسی و هنر سستی استوار است و رویکرد آن، بررسی و تحلیل ریشه‌های فکری، فلسفی، و جهان‌شناسی هنر ایرانی - اسلامی در حوزه کتاب‌آرایی، به‌ویژه شناخت مبانی عرفانی هنر تذهیب و تشعیر ایرانی - اسلامی است. در همین راستا، این کتاب به شش بخش تقسیم شده است. بخش اول و دوم، بسیار خلاصه به مفهوم سنت و هنر قدسی و هنر سستی از منظر سنت‌گرایان می‌پردازد. بخش سوم، به بررسی مبانی عرفانی هنر اسلامی اختصاص دارد که با تکیه بر جهان‌بینی اسلامی حقیقت را در ذات خود، واحد و در جلوه‌های خویش، متکثر و در جهان سلسله‌مراتبی، عالم خیال را واسطهٔ عالم ماده و عالم معنای دانند. بخش چهارم، به شناخت و دسته‌بندی نقوش تذهیب و تشعیر ایرانی می‌پردازد. بخش پنجم، به شناخت مفاهیم عرفانی متجلی در تذهیب و تشعیر اختصاص دارد. در این بخش، به مفهوم تجلی نور در هنر ایرانی - اسلامی به‌واسطهٔ شکل ازلی دایره، بنیادهای نظری پیدایش و مفاهیم عرفانی نقوش هندسی، نقوش گیاهی، فضای خالی و رنگ پرداخته شده است. بخش ششم نیز اختصاصاً به معانی رمزی و عرفانی تذهیب و تشعیر سستی ایران می‌پردازد.

دل‌مشغولی و دغدغه‌ای که همواره نگارنده را به‌سوی هنر سرزمینش سوق داده است، وفور منابع مطالعاتی دربارهٔ هنر غرب، در کلیت آن، و به همان اندازه، کمبود منابع و تحقیقات انجام‌شده دربارهٔ هنر ایرانی - اسلامی است. نگارنده بر این باور است که دانشجویان رشته‌های هنری به همان اندازه که می‌بایست دربارهٔ هنر غرب آگاهی

داشته باشند، باید درباره هنر ایرانی - اسلامی نیز بدانند و این مقوله‌ای است که در سال‌های اخیر، کمتر با آن روبه‌رو شده است. غریبان خود به اندازه کافی درباره هنر خود تحقیق و مطالعه کرده‌اند و می‌کنند؛ این هنر با ارزش ایرانی - اسلامی است که نیازمند محقق و صاحب‌نظر و دلسوز ایرانی است. به قول معروف، چراغی که به خانه رواست، به مسجد حرام است. این نوشتار قطعاً عیوبی دارد که بر اساتید فن پوشیده نیست؛ امیدوارم این بزرگواران دست به قلم برده و در هرچه پربارتر شدن این نوشتار، یاری‌رسان خفیه باشند. کتاب حاضر، بخش کوچکی از پروژه تحقیقاتی بزرگ‌تری است که ظرف دو سال با حمایت کامل مادی و معنوی پژوهشکده هنرهای سنتی اسلامی اصفهان وابسته به پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات انجام شد. به این وسیله، از حمایت و همکاری آن مؤسسه پژوهشی عالی قدر تشکر و قدردانی می‌کنم.

شناخت مبانی عرفانی هنر تذهیب، نگارگری و تشعیر ایرانی - اسلامی از آن جهت حائز اهمیت است که با استناد به نظر بسیاری از استادان و هنرمندان رشته‌های تذهیب، نگارگری و تشعیر، دوری، جدایی، فراموشی و کم‌توجهی به مبانی نظری هنر ایرانی - اسلامی، این رشته‌ها را از معانی رمزی و عرفانی خویش تهی کرده و آنها را سترون و خشکیده بر جای نهاده است؛ به‌طوری که سیر نزولی آنها در دوران صدساله معاصر کاملاً مشهود است. این نکته، به‌ویژه در امر آموزش صدق می‌کند. روش‌هایی که هم‌اکنون شالوده آموزشی بسیاری از کارگاه‌های نگارگری را تشکیل می‌دهد، با روح معنوی هنر ایرانی پیوندی ندارد. فقط با آموزش یک‌سویه طرح‌ها و نقش‌مایه‌های هنری دوره‌های گذشته و الگوبرداری از آن نمونه‌ها نمی‌توان به پیوند آموزش در دوران معاصر با سنت‌های آموزشی هنر تذهیب و نگارگری امید بست. یگانه راه زنده نگاه‌داشتن این هنرها، یادآوری آموزه‌ها، آرمان‌ها، و اندیشه‌های والایی

است که تذهیب، نگارگری و تشعیر ایرانی - اسلامی براساس آنها نسج یافته و در پیوند همیشگی با آنها بالیده است و چهره یگانه و منحصر به فرد خود را، به رغم درهم آمیختگی با سنین هنری دیگر کشورها، همواره حفظ کرده است.

هرکسی کو دور ماند از اصل خویش
باز جوید روزگار وصل خویش...

فاطمه قمری

پائیز ۱۳۹۲